

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ «ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ»
ХАЙРИЯ ЖАМҒАРМАСИ

АБДУРАУФ
ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

II ЖИЛД

ИЛМИЙ АСАРЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2000

www.ziyouz.com kutubxonasi

ЧИҒАТОЙ АДАБИЁТИ

Ўрта Осиё адабиётининг «чиғатой адабиёти» аталлиши Чингиз ўғли Чигатойга нисбат биландир. 1224 йилда Чингиз томонидан бир қурултой чақирилиб, ўлкаси ўғиллариға тақсим қилинган эди. Бу вақтда бошлаб бу ўлкани Чигатой ўлкаси, тилини Чигатой тили атадиларми, йўқми? (Темурийларғача бунинг шундай бўлганига оид бир санад тополмадиқ. Шунга таяниб профессур Вамбери ва ундан фойдаланиб профессор Убайдуллин «Ўрта Осиё эли ҳам тили ўртаосиёлилар томонидан Чигатой аталади. Бу исм уларга эронлилар томонидан берилди», деганлар. Тўғри, Чигатойдан Темурғача бўлган бир асрда бу ўлканинг Чигатой, тилининг чигатойча аталганини билмаймиз. Лекин темурийлардан кейин бу ўлканинг ва тилининг ўртаосиёлилар томонидан чигатойча аталганига шубҳамиз йўқ. Унга Лутфийнинг шеъри, Навоийнинг сўзлари, Муҳаммад Солиҳ ҳам Мажлис (ий) деган шоирларнинг

Навоий:

Ажам шуароси ҳар нечук қондаким афкорга зб ва оройиш кўргузиб эрдилар, чигатой лафзи билан рақам урдим.

Лутфий:

Сенидек санами кўрмади Лутфий Чигатойда,
Чин сўйла Хито хўбларига не бўлурсен?

Мажлисий:

Маскани Чигатойки кундузи тундир анга,
Аҳволи паришон қора кундир анга.
Мағрур бўлиб ер юзига сигмас эди,
Сичқон тешуки эмди минг олтундир анга.

Муҳаммад Солиҳ:

Билки мен барча мушфиқдирмен,
Барча эл бирла мувофиқдирмен...
Чигатой эли мени ўзбек демасин,
Беҳуда фикр қилиб гам емасин.
Дедилар: «Сен Чигатой элсен,
Ушбу ерда Чигатой, ҳейлисен
Не деб ўзбек билла ёвоч бўлдунг?»

сўзлари мунга шоҳиддир.

Эл билан тил чигатой аталғач, адабиётнинг-да чигатой аталиши шундан келиб чиқади. Лекин бу «чи-

ғатой адабиёти» деган истилоҳ албатта янгидир. Бу истилоҳ у қадар илмий эмасдир. Адабиёт у даврнинг ҳоким синфи бўлган савдо буржуазиясининг адабиёти эди. Шунинг учун бунга «савдо сармоясининг адабиёти»¹, дейиш керак.

Бу адабиёт Чигатойдан бошлаб темурийларнинг йиқилишлариғача (13—16 асрда) бўлган адабиётдир. Чингизийлардан темурийларғача бўлган бир асрлик замонда чигатой адабиётига оид намуналар йўқ.

Ёлғиз Рабғузийнинг «Қисас ул-анбиё»си бор. Сўнгра ўзбек илмий маркази кутубхонасида «Мифтоҳ ул-адл» борки, қачон ёзилгани маълум эмас². Бироқ тили бунинг ҳам Рабғузий замондоши эканин кўрсатмакда. Мана бу намуна озлиги бу даврда адабиётимизнинг туриш ҳолатида бўлганини кўрсатадир. Чигатой адабиётининг кўтарилиши Ўрта Осиё савдо сармоясининг кўтарилиш даври бўлган темурийлар давридир. Бу даврда биз чигатой адабиётини уч қисмга ажрата оламиз: *достон адабиёти, яссавийлик адабиёти, сарой адабиёти*.

У замонларда халқ шоирлари, бахшилар томонидан бир кўб достонлар ўқилиб тургани аниқ эса ҳам улар ёзувга кирмаган, бизғача келмаган, у ҳақда гапириш мумкин эмас.

Яссавийлик, маълумки, тасаввуф адабиётидир. Масъалага киришишдан бурун Ўрта Осиёда тасаввуф ҳақида тўхташ керак бўладир. Ўрта Осиёда тасаввуф мусулмонлиқ билан бирга келиб кенг бир суратда тарқалди. Ўрта Осиё тасаввуфининг *қубравия, яссавия, нақшбандия* ва *қаландария* каби кўб оқимлари ўринлашган. Буларнинг ҳаммаси ҳақида тафсилот бериш ҳозир менин учун мумкин эмас. Буларнинг энг зўр ўрин тутканларидан яссавийлик ҳам нақшбандликдан бир оз гапираман: яссавийлик мактабининг бошлиғи 12-асрда яшаган Аҳмад Яссавий бўлиб, нақшбандликнинг бошлиғи унинг пирдаси ва муосири³ бўлган Абдуҳолиқ Ғиждувонийдир. Яссавийликнинг таълимоти: *хилват, тарки дунё*, бурунги турклардан бўлган мусиқий ўйинли ибодатнинг бир шакли бўлган *жаҳр*. Яссавийлар пул йиғиш, дунё учун сафарга чиқиш (тижорат) каби ишларга қарши, кўблари деҳқончилик билан машғул. Булар савдо сармоясига қарши феўдализм ҳаётини мудоффа қилғучилар.

Нақшбандийларнинг шiorлари «хилват дар анжуман», «базоҳир ба халқ»⁴ каби тижоратка тўғри келади.

Баҳоваддин Амир Ҳусайн ёнига Ҳиротга борганда ўз йўлини шундай изоҳ қилган. Баҳоваддиннинг муридлари савдогарлик қилар эдилар (Ҳазрат ул-қуддусий), нақшбандийлардан Хожа Аҳрорнинг қанча мол йиққани маълум. Хожа Аҳрор Ҳиротда эканида Ҳиротнинг катта саррофи ва заргари бўлиб Хожа Порсога мурид бўлган, устод Фарруҳнинг таъминотида турган, демак, нақшбандийлар савдо сармойеси тарафдорлари, ўзлари кўпинча савдогарлар.

Яссавийлар буларга қарши, Шайхзода Илёс Хожа Аҳрорга эътироз қилар эди. Темурийлар давридаги яссавий шоирлари (дан) камолга етгани — Сайид Аҳмад, Шамс Ўзгандий. Буларнинг шеърларида аҳли дунё савдогарлар, уларнинг тарафдори бўлган муллалар сўкулалар. Булар тарки дунёга, шайхларга мурид бўлишга даъват қилиб шеърлар ёзганлар:

Азал вақт (и) да илоҳ суйган улушлук қил,
Бу дунёда талаб дардин сўрар дўстлар.
Юз минг бало офат меҳнат йўлин тутса,
Қайта билмас анга вази урар дўстлар.

Дунё келиб назар қилса, парво қилмас,
Унг-сўлига боқиб ҳаргиз йўлдан қайтмас.
«Мавту қабла анта мавту»га амал қилғил⁵,
Бу ҳадисни фикр айлабон ўлдим мано,
Бу дунёда ҳеч кулмайин юрдим мано.

Оқил эрсанг, ғарибларни кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб, ғариб ковла.
Дунёпараст ножизлардан бўйин товла,
Бўйин товлаб дарё бўлиб тошдим мано.

Қисқача айтканда, яссавийлик мактаби—савдо сармойеси мактаби томонидан эзилган феўдаллик жамиятининг намояндаларининг мактаби. Савдо сармойеси адабиёти сарой адабиёти атаганимиз адабиётни (нг) шоирлари нақшбандияга мансуб эдилар. Навоий, Бобур, Бойқаро — ҳаммалари нақшбандияга мансуб, шунинг учун бу даврда яссавий адабиёти ўзининг тараққий йўлида давом қила олмади. Асл савдо сармойесига мансуб бўлган адабиётким, бизнинг орамизда сарой ва сарой—мадраса адабиёти деб машҳурдир, бу даврда жуда гуллади. Осийнинг улуғ бир қисмига ёйилди. Озарбай-

жонда, Усмонли ўлкасида, Қримда, Қашғарда, Эрон, Ҳиндистонда чигатой тилида шеърлар ёзилди. Чигатой шеърларини онглаш учун луғатлар тузилди. Ҳатто чигатой адабиётининг гуржи адабиётига таъсири бўлгани ҳам айтилмакдир. Темурийлар даврида кўтарилган Ўрта Осиё савдо сармоясининг энг бой ва ҳам кўбрак сайланган мустамликаси Эрон ўлкаси эди.

Ўрта Осиё савдо сармоясини ўзинга кераклик моддий бойликни Эрондан олгани каби ўзининг маданий қурилиш ишида ҳам Эронга тақлид қилди. Темурийлар мустамликалардан кўб ҳунармандлар келтирдилар. Буларнинг орасида гўзал санъат устодлари ва олимлар ҳам бор эди. Бу ке (л) тирилган ҳунарманд санъаткор ва олимларнинг кўби Эрондан келтирилди. Эрон меъморларининг асарларини кўриб турибмиз. Бизнинг классик мусиқамизнинг қурилишига ҳам форси (й) мусиқа олимларининг таъсирлари бор. Адабиётда ҳам масъала шундай.

Форсий адабий асарларнинг назм, шеър қисмида қасидачилик, маснавийчилик йўллари бор. Маснавийчилик форсларда жуда эски, араб истилосидан бурун сосоний давридан бор. Араб истилосидан кейин форс адабиёти ўзини араб тили — адабиётининг таз (й) иқидан секин-секин қутқара бошлағач, араб ҳукумат марказидан узоқроқларда: Хуросон, Ўрта Осиёда ўзини кўрсата бошлади. Бу давр шоирларидан ҳаммасининг маснавий шаклида дostonлари бўлган. Маснавий билан бирга қасидачилик ҳам бошланди. Маснавийчилик форсийларнинг миллий дostonлари (ни) нашр этиб, истилочи арабларга қарши, Эронда миллий руҳ уйғотмоқ мақсади билан форс буржуазияси томонидан ҳимоя кўради ва юксалади. Қасидачилик Эронда араб халлфотидан ажралиб истиқлол олган ҳукуматларнинг ташвиқот хизматини устига олди. Рубоний билан ғазал бу даврнинг саройларида хусусий кайф-сафо мажлислари адабиёти бўлиб давом қилди. Ун учинчи асрларда Эронда майда феодалликлар пайдо бўладир. Булар камбағал, бор пулларини бир-бирлариға қарши аскар тутиш, урушға сарф қилалар. Қасидачи шоирнинг киримлари озаядир. Бойлиғи озайган амирларнинг эътиборлари озаядир. Шунинг билан қасидачилик ҳам мўдадан чиқадир. 1292 да ўлган Саъдий қасидачиликқа қаршу исён қиладир.

Эрон ўлкасини темурийларға мустамлика бўлган вақтда анда форс адабиёти у вазиятда эди. Ўрта Осиё шоир-

лари унинг мана шу вазиятда тақлид қилдилар. Бу вазиятда тақлид қилиш учун уларнинг иқтисодий вазиятлари ҳам ёрдам қилди. Чунки Ўрта Осиё савдо сармоясининг жаҳонгирлик даври жуда оз давом эткан. Темур болаларидан Шоҳруҳ ва Абу Саид Мирзолар олинган ўлкаларнинг бир қисмини сақлашга тиришдилар. Андан сўнг жаҳонгирлик қилиш, мустамликаларни сақлаш нари турсин, ўз ички бирликларини ҳам сақлай олмадилар. Бойликлари ҳам табийий жаҳонгирлик хаваслари билан бирга битди. Шунинг учун ташвиқотчи қасида учун йўлда, талабда қолмади. Шу л фоний дунёни кайф-сафо билан ўтказиш, қўлда қолган бойликларни шу йўлда сарф қилишга берилдилар. Мана шу фикрнинг адабиёти ғазал, рубоий, ишқий маснавийлар эди. Шунинг учун чиғатой буржуазияси мустамлика бўлган Эронда юқоридаги вазиятда давом қилган адабиётга тақлид қилади.

Савдо сармоясини адабиёти аталган бу адабиётнинг биринчи асари Темурлангнинг ўзига нисбат берилган «Тузуки Темур»дир. Темур хаёл қилган эдиким, унинг болалари томонидан ҳам жаҳонгирлик давом этдирилди. Шунинг учун ўзининг тажрибаларини, тадбирларини бир китоб шаклида ёзиб ёхуд ёзириб болаларига қолдирди. Бу китобнинг форсийча таржимаси бор, асли йўқ. Бу адабий асар эмас.

Темурийлар даврида шоир кўб. Хонлар, хонзодалар, беглар, бекзодалар ҳаммалари шоир. Бу даврда ишқ билан шеър сарой аҳли орасида юқумли касал каби босиб кенгайган. Лекин буларнинг ҳаммасининг асарлари ҳалигача топилмади. Жуда оз қисмигина майдонда. Ҳаммаси топилганда ҳам буларнинг бир-биридан асосан фарқсиз асарлар бўлиб чиқаришга шубҳа йўқ. Булардан маълум бўлгани Темурга муосир бўлган Дурбек асари «Юсуф Зулайҳо» исмли ишқий дoston. Бу асарни Дурбек Темур ўлиминдан тўрт йил сўнгра Балхда ёзган. Бу асар жуда муваффақиятсиз чиққан.

Лутфий ғазалчи бир шоир, тили Навоийга кўра очиқроқ. Бутун шеърларидан ишқ, шароб ҳидлари келиб туради. Бу Шоҳруҳ саройидаги⁶ ички мажлисларда соқин(ий)лик қилган гўзалларнинг кўз, қошлари билан овора, улар учун куйлайди.

Л у т ф и й:

Эй одамилар жони париға не бўлурсен?

Бу жисм ила гулбарги тариға не бўлурсен?

Сендин менга наззорда бўлур ул дахи гаҳ, гаҳ,
Сен чархи фалакнинг қамарига не бўлурсен?

Юсуф каби шириндурур асру ҳаракотинг,
Сен Миср наботу шакарига не бўлурсен?

Сендек санама кўрмади, Лутфий, Чигатойда,
Сен сўйла: Хито (й) хўбларига не бўлурсен?

Эй турки париваш не ажаб жон етилибсен,
Давлат чаманинда гули хандон етилибсен.

Бўй чектингу офоқ ичида қўбти қиёмат,
Ҳай-ҳай, не бало, сарви хиромон етилибсен...

Сол соя менинг бошим, эй рашки санавбар,
Ким ғайрати туби дағи ризвон етилибсен.

Ераб, не бало сарви санавбар етилибсен,
Қон қилғучи бир шўх ситамгар етилибсен.

Ой кўз тутар эрдим сени, хуршид бўлибсен,
Хуршид недур, руҳи мусаввар етилибсен.

Васф этса киши юз кўрадур деб соғинурсен,
Кўзгуда ўзунг боқки, не дилбар етилибсен...

Атойи Улуғбек замонида Абдулатиф хизматида
Балхда турган. Бунинг ҳам мазмунича Лутфийдан фар-
қи йўқ. Лутфий нима учун шеър ёзган бўлса бу ҳам
шунинг учун ёзган.

Атойи:

Юзинг топардадин зоҳир бўлибтур,
Санамлар ҳусн даъвосин қўйубтур.

Ута чиқди бағирдин тийр ғамзанг,
Вале пайкони жонда ўлтурубтур.

Ул санамким, сув яқосинда паридек ўлтирур,
Ғояти нозиклигинин сув билла ютса бўлур.

Темурийларнинг бой, маданий мустамликалари бўл-
ган Эроннинг миллий буржуазияси асосида мустамли-
каликдан қутулиш ҳаракатлари Темур замонида бош-
ланган эди. Табиий, бу ҳаракат Темурдан сўнг ҳам да-
вом қилди, ўзини бу майли мустамликасини қўлидан
чиқармоқ истамаган Осие савдо буржуазияси бошда бу

ҳаракат билан келишмак йўлини тутди. Менинг фикримча, марказнинг бир оз вақтдан кейин Самарқанддан Ҳиротка кўчишга ҳам бир сабаб шудир. Эрон миллий буржуазияси ўзининг сиёсий ҳаракатини дин, мазҳаб билан бўяди. Шийлик ҳаракатини кучайтирди. Шийлик туйғулари умумийлашкан сайин Урта Осиёдан қутулиш фикрининг кучайиши турган гап эди. Урта Осиё буржуазияси бунни кўриб турар эди. Шунинг учун булар орасида шийликни қабул қилиш фикри туғилди. Төмүр болаларидан Бойсунғур Мирзо шийликни қабул қилган эди. Иш бунинг билан қолмади. Форс буржуазияси миллий ҳаракатининг уст кийимидан бошқа нарса бўлмаган шийлик ҳаракати кучаймакда эди, бунни кўрган Ҳусайн Бойқаро шийликни ҳукуматнинг расмий мазҳаби эълон қилиш фикрига келди. Сароӣ одамлари бирлаша олмадилар. Навоӣ ва унинг атрофида бўлганлар бу тадбирнинг чуриклигини англадилар, бунга монё бўлдилар. Эрондаги бу ҳаракатка таслим бўлиш эмас, қарши туриш, муқовамат⁷ қилиш, ўзни қўриш тўғрироқ топилди...

Бу адабий ҳаракатнинг йўлбошчилигини Навоӣ билан Ҳусайн Бойқаро олдилар. Навоӣ форси (й) тили билан турк тили орасида бойлик, адабий қулайлик нуқтаи назаридан илмий муқойиса юргизиб, бир асар («Муҳокамат ул-луғатайн») ёзди. Бу асарда «турк тили форси (й) тилига кўра бой ва адабий қулайлиги бор» деб даъво қилиб чиқди ва даъвосини исбот қилишга тиришди. Бу масъала устида унинг буюк рутбасига қарамай, форси (й) шоирлари курашдилар. Навоӣ кўб асарларида деярлик туркчани ёқлайдир:

Форси (й) ўлди чу аларға адо,
Туркий ила қилсам ани ибтидо.

Форси (й) эли топди чу хурсандлик,
Турк даҳи топса барумандлиқ.

Чун форси (й) эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турк завқи.

Ул тил била назм бўлди малфуз,
Қим форси (й) англар, ўлди маҳзур.

Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.

Қим шуҳрати чун жаҳонга тўлғай,
Туркий эли дағи баҳра олғай.

Невчунки бу кун жаҳонда атрок,
Кўбдир хуштабъи, соҳиби идрок.

Гар модда камрак эрса на ғам,
Чун завқдадур асил, ул эмас кам.

(«Лайлову Мажнун»дан)

Бу ҳаракатнинг Ўрта Осиё савдо сармоясин даври адабиётининг кўтарилишига ёрдами бўлди.

Бу давр адабиётининг улуғ намояндаси — Навоий, Навоийнинг отаси Қенжа ё Қичкина ботир. Бу одам авваллар ботир эмас, бахши бўлган. Унинг шоирлиғи ҳам ривоят қилинадир.

Абул Қосим Бобурнинг хизмагида эди. Навоий 1440 да туғилди⁸, Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро билан бир мактабда ўқудилар. Мактабда Навоий форс адабиёти билан машғул бўлди. Ҳам шунга берилиб кўб ўқуди. Отаси Ҳиротдан Машҳадга қочиб борганда Навоийни олиб борди. 17—20 ёшда эканида шу муҳожиратда унинг отаси ўлди. Навоий янгидан Ҳиротга қайтиб саройга кирди. Қандай бир сабаб билан Самарқандга қайтиб, шунда қолди. 1468 да Ҳусайн Бойқаро Ҳиротни олганда Навоийни чақирадир. Навоий Ҳиротга бориб мушовир⁹ бўладир, сўнгра «муҳрдор» бўладир. Ҳусайн Бойқаро билан бузрилишалар. Навоий Астрободга воли(й) тайин бўлиб кетадир. 1—2 йилдан кейин воли(й)ликни ташлаб Ҳиротга рухсатсиз қайтадир. 11 йил бекор ётиб кўб асарларини ёзадир. Яна бурунги муҳрдорликга тайин қилиниб 12 йил ишлайдир. 1500 да ўладир, унинг 30 дан ортиқ асари бор. Буларнинг муҳимлари: «Муҳокамат ул-луғатайн», «Хамса», Тўрт девон, «Мажолиси...», «Насойим...» отли асарлари.

Навоийнинг шоирлиғи, санъаткорлиғи ҳамма чигатой шоирларидан юқорида туради. Буни Бобир ҳам тасдиқ қиладир. Исмоил Ҳикмат озарбайжонча босилган «Девони Ҳусайн Бойқаро»нинг муқаддимасида Ҳусайн Бойқаронинг Навойдан яхшироқ бир шоир эканини даъво қиладир, бу янглишдир. Навоийнинг асарлари тил учун жуда бой бир хазинадир. Уларни ёлғиз тил нуқтаи назаридан текшириш, улардағи сўзларни йиғиб изоҳ қилишнинг ўзи жуда катта илмий хизмат бўлар эди. Навоий ёлғиз шоир, ёзгучи эмас, илм ва санъат ходи-

мидир. Кўб муҳим китоблар унинг буйруғи, таълиқоти билан ёзилган. Энг катта рассомлар, мусиқа олимлари, хаттотлар унинг ҳимоясида ўсдилар. Ўзи ҳам мусиқани яхши билар эди. Баъзи куйлар боғлағанидан Бобир хабар берадир.

«ҲИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ»

Урта Осиё адабиётининг мусулмонликдан темурийлар (15 аср)гача бўлган даврига оид намуналар жуда оз. Бу намуналарнинг энг бурунғиси милодий 1069—70 (й)ларда ёзилган «Қутадғу билиг» китобидир. Ондан кейин қаторланиб «Ҳибат ул-ҳақойиқ»¹, «Або Муслим»² (милодий 1155), яна шу асрнинг емиши бўлган Яссавий ҳикматлари, Боқирғон ҳикматлари, милодий 1233 да Али отли бир киши томонидан ёзилган «Юсуф, Зулайҳо» китоби³, энг сўнгра 1310 да яралган «Қисас ул-анбиё» китоби⁴ келадир. Ҳаммага маълум бўлган мана шу беш-олти асардан бошқа яхши бир нарсанинг майдонга чиққани маълум эмас. Биз бу мақоламизда шу қатор асарларнинг иккинчиси бўлган «Ҳибат ул-ҳақойиқ» билан ўқувчиларимизни таништирмақчи бўламиз.

Истанбулдаги «Аё Сўфия» кутубхонасидан топилиб, майдонга чиқарилган бу китоб уйғур ҳарфлари билан ёзилган. Ҳар сўзнинг остида араб ҳарфлари билан қандай ўқулиши кўрсатилган. Котиби Абдураззоқ бахши бўлуб, ... бу китоб 1334 йилда босилган¹. Нажиб Осимбек китобнинг хатинда бўлган арабча ёзувлар билангина қолмаган, уйғур ёзувсини янгидан ўқуган, таржима қилган, луғатларини изоҳ қилган. Китобнинг сарфий ёқларининг⁶ изоҳ қилатурган бир илова, сўзларини изоҳ қилатурган бир луғатча қўшган. Матннинг ўзини ҳам айнан зйрича бостирган.

Нажиб Осимбек бу китобнинг бошида бир муқаддиما ёзадир. Мунда уйғур ёзувсининг Оврупада бошлаб қандай ўқулгани ҳаққида узун батафсил маълумот берғандан кейин асар ҳаққида китобият маълумоти берадир. Қайда, қачон ёзилгани ҳаққида матннинг ўзи-

¹) Нажиб Осим бу китобнинг отини бошлаб «Ҳибат ул-ҳақойиқ» ўқуган эди. Сўнгралари яна топилган тўла эмас бир нусханинг текширишидан бунинг «Атабат ул-ҳақойиқ» экани ошқанилган. «Атабад» — қути, идиш маъноларидадир (Туркият мажмуаси, жилд 1, бет. 227. Нажиб Осимбек мақоласи).